

MWONGOZO WA FASIHI YA KISWAHILI. K.C.S.E 2011

1. KIFO KISIMANI (LAZIMA). SEHEMU YA A

Pwagu ndiye Mwelusi na pwaguzi ni Gege. Wahusika hawa ni watoto wa mama mmoja lakin walitofautiana. Mtahiniwa pia anaweza kutambulisha dondoo – Maneno haya yanasemwa na Gege kwa {Batu} kuhusu Mwelusi/ wanaorejelewa ni Mwelusi na Gege. (maelezo)

Pwanguzi pia anaweza kuwa Bokomo

<u>Mwelusi</u>	<u>Gege</u>
i) Alikuwa na <u>mitazamo</u> maalumu kuhusu maisha. Amezinduka k.m Anawachochea watu kususia mkutano.	i) Alikuwa na mtizamo finyu kuhusu maisha / kwake maisha bora ni kuo a mke na kupata watoto wake mwenyewe.
ii) Alifikiria hali ya <u>umma</u> wa Butangi/ mazingira; maji.	ii) Fikira zake zilifungwa na mahitaji yake ya kibinafsi/ ya kimsingi k.v kuwvutia wasichana
iii) Alikuwa na <u>msimamo</u> thabiti kuhusu mambo/ anakataa vishawishi vya Batu.	iii) Alikubali kushawishiwa na Mweke na Talui akamuua Mwelusi.
iv) Aliwa <u>heshimu</u> watu, mfano kumtaja Kaloo kwa jina la mama.	iv) Aliwakosea watu heshima hasa mamake, anajibizana naye.
v) Alikuwa na <u>mahusiano</u> mazuri na wanawake k.m Atega, walifanya kazi kwa pamoja/ uhusiano wa kisiasa.	v) Aliamini maisha yalikuwa ni wanawake kumpa sifa/ raha na kuo a.
vi) Alikuwa mwanaharakati aliyepigania <u>ukombozi</u> wa raia k.m kuteswa gerezani	vi) Nia yake ni kujikomboa kiuchumi.
vii) <u>Aliwajali</u> watu wengine/ kuhakikisha wanapata maji	vii) Alijijali yeye mwenyewe/ ana ubinafsi. Anatengeneza ala badala ya kwenda kumtembelea Mwelusi.
viii) Alifahamu ukweli wa mambo kuhusu <u>haki</u> za wananchi/ alipinga utawala wa Bokono.	viii) Aliunga mkono utawala wa Bokono.
ix) <u>Mzalendo</u> – Anakataa kutoroka Butangi.	ix) Ni mzalendo wa kijinga (Msaliti). Anausaliti udugu wake kwa Mwelusi kwa kumuua.
x) <u>Jasiri</u> – hata anapoteswa gerezani anakataa kusema anampenda Bakono.	x) Mwoga – anpoitwa na Mweke anadhani anaitiwa adhabu.
xi) Mwenye <u>utu</u> – anawazia Butangi vyema (usalama, amani, maendeleo, chakula.	xi) Katili – anamuua Mwelusi.
xii) Mwenye maarifa/ <u>busara</u> – aligundua ujanja wa Batu alipomwambia atatuzwa.	xii) Mjinga – alidanganywa kwa urahisi kuwa atamwoa Alida/ anakubali ahadi ambazo hajaziona.
xiii) Mpenda mabadiliko/ mwan <u>amapinduzi</u> .	xiii) Mhafidhina – anataka utawala wa Bokomo uendelee.
xiv) <u>Mkweli</u> – Anamwambia Gege kuwa kuwaza kuwa maisha ni kuo a na kupata watoto ni kujitia katika kiwango cha nyani..	xiv) Mnafiki/ mwongo – anamdanganya mamake kuwa sasa hana kinyongo na Mwelusi.

Maana ya Pwagu na Pwaguzi; ni kuwa kuna mwizi na kuna mwizi stadi. Pwagu hushindwa na pwaguzi; Bokono alimua Mwelusi hatimaye ambaye alikuwa ndiye pwagu.(maelezo)

<u>Mwelusi</u>	<u>Bokomo</u>
i) <u>Kujali</u> masilahi ya Wanabutangi . km kuhakikisha wamepata maji.	i) Kuwakandamiza. K.m. kuwanyima maji.
ii) Ni <u>Mzalendo</u> halisi. Anateswa gerezani lakini haikani Butangi.	ii) Ni msaliti/mzalendo hasi. Kutawala kwa mabavu. Wapende wasipende.
iii) Alijali <u>mazingira</u> . km ukataji miti, maji.	iii) Aliruhusu miti kukatwa na mmomonyoko wa udongo kuongezeka.
iv) Alipenda haki: wazalendo wapewe <u>maji</u> .	iv) Alikuuka haki za wanabutangi k.m. kumfungia Mwelusi gerezani.
v) <u>Mkweli</u> : anasema Butangi haiongozwi vyema.	v) Mwongo: anasema anapendwa, kina Batu wanasema sifa za uongo kumhusu.
vi) Heshima kwa wanawake. K.m. Alifanya <u>kazi</u> pamoja na Atega/ kisiasa.	vi) Ana jicho la nje k.m. kumtamani Kaloo; ana hawara; yule mwananke aliyepigwa na Nyalwe.
vii) <u>Jasiri</u> : kukataa kusema anampenda Bokono anapopigwa.	vii) Mwoga; anaota ndoto za kuzikwa akiwa hai; anaweka mikakati ya kumuua Mwelusi.
viii) Mwanaharakati wa kukomboa nchi yake. Anataka Butangi yenye uswa kwa wote.isiyo na bughudha.	viii) Kukandamiza wananchi k.m. anatumia propaganda eti anapenda watoto na huku anagawa kiwanja chao cha kuchezea.
ix) Anajali masilahi ya <u>umma</u> . Anakubali kuteswa ili awakomboe.	ix) Anakataa kuwasikiliza raia. Anasema Mama Agoro asiende kumwona, anakubali uwanja wa watoto kuchukuliwa.
x) Angelitaka <u>haki</u> itendeke kwa kila mwanabutangi (usawa).	x) Angelipenda kuwafaidi wachache. Anawakinga wahalifu kama vile Askari II.
xi) Maarifa/ <u>busara</u> – aligundua ujanja wa Batu alipokuwa gerezani.	xi) Mjinga – alikataa/ pinga ushauri wa Nyalwe/ kuwa aache uongozi mbaya.

UTENGANO. SEHEMU YA B

2) Kwelikinanzi

- i) Kwelikinanzi – (**maelezo**) mbinu ya kuonyesha maneno yanayojipinga yenyewe lakini ukichunguza yana ukweli fulani. Usahihishaji pia ulilkubali maelezo ya kinaya
- ii) Maimuna kujifanya anachagua kuwa huru ilhali uhuru wenyewe haumsaidii. Anajikuta taabani hata akiwa nje ya kasri
- iii) Makuuudi kudai awapenda na kuwajali wanajamii na familia kuwa awasaidia huku anawaibia na kuwatesa.
- iv) Makuuudi kujifanya mwanadini muumini kiasi cha kwenda kwa ibada huku anatenda maovu (km usherati, ufisadi)
- v) Kazija mwanzoni anachorwa kama kwamba anawachukia wanaume huku akiwa anajitayarisha kumpokea mmoja wao na hata anampokea Mussa papo hapo.

- vi) **Wanasiasa** wanadai kuwa wanajali umma: watawasaidia raia lakini walikuwa wanajitakia makuu – mfano Makuu/ Zanga.
- vii) **Ndugu** wawili Inspekta Fadhili na Makuu/wanachorwa kuwa ndugu lakini mahusiano yanaonyesha kinyume. Damu hapo si nzito kuliko maji. Uk. 76 (kufukuzwa kwa Inspekta Fadhili/ makaribisho)
- viii) Makuu kudai kuwa anampa Inspekta **pesa** za bure kuwa hamna kosa la kufichwa (makosa ya jinai) alikuwa na hatia.
- ix) Kazija kumkaribisha Makuu na kusema mambo ni **shwari** lakini amempangia mabaya.
- x) Biti Kocho kudai Maimuna ametafutwa kote kote ilhali anajua alipo Maimuna.
- xi) Farashuu kumtorosha Maimuna na mwishowe Maimuna kuolewa na mjukuu wake Kabi.
- xii) Makuu kukataa na **kitoto** eti kitakufa njaa na mwishowe kinafia kwake.
- xiii) Makuu alipokuta kitoto kimezaliwa, badala ya kufurahia anamchapa na kumtaliki Tamima.
- xiv) Kitoto cha Makuu kinapozaliwa kuonjeshwa shubiri na asali.
- xv) Maimuna kuambiwa na Biti Kocho mapenzi ni kitu kizuri ilhali **mapenzi** ya wazazi wao ni majonzi.
- xvi) **Dunia** ni kitu si kitu ..... Maneno ya mwandishi Makuu anapoenda pale hospitalini.

Zozote 5 x 2 = 10

Sadfa

- i) (**Maelezo**) Kutokea kwa mambo mawili kana kwamba yamepangwa ilhali hakuna matayarisho wala maagano ya namna yoyote.
- ii) Makuu kurejea nyumbani bila kutarajiwa kisha anapata **mtoto** amezaliwa (Bi. Tamima amezalishwa)
- iii) Kazija kama mwanamke kuwepo **mkutanoni** kisha akainuka na kumwuliza maswali Makuu.
- iv) Makuu hakutarajia kukutana na **Mussa** kule kwa Kazija, pia Mussa hakutarajia.
- v) Mussa, Maimuna, Tamima na Makuu wanapokutana **mwishowe**.
- vi) Makuu kukutana na Mussa akiwa **daktari**.
- vii) Farashuu kukutana na Maimuna mara ya kwanza kule kwake wanapotafuta **Mkungu**.
- viii) Farashuu akishuhudia kuchumbiana kwa Maimuna na **Kabi**/ Farashuu ndiye alimtorosha Maimuna na hakutarajia aolewe na Kabi.
- ix) **Simu** kupigwa nyumbani mwa Makuu huku Inspekta Fadhili yupo na alikuwa anaendelea na uchunguzi.
- x) **Kusambaratika** kwa familia ya Makuu kutokea usiku mmoja.
- xi) Rashid kuona **tangazo** gazetini kuhusu Maimuna kule Rumbalola wakati Makuu alikuwa anamtafuta.
- xii) **Maulidi** kumsikia Maimuna akiimba na kumpa kazi ya uimbaji huko Rumbalola..
- xiii) Bi. Tamima kushikwa na **uchungu** wa uzazi na Farashuu kuitwa kuwa mkungu.
- xiv) Kabi **kukutana** na Maimuna Futoni na kupendana na kuoana ilhali wana uhusiano wa kutoka Liwazoni. (kihistoria).
- xv) Maimuna kukutana na Kabi wakati anatafuta kitoweo na Kabi kumpa **samaki**.
- xvi) Askari kufika kuwakamata Makuu na Zanga wakati tu **umati** umelipuka kutaka kuwaua.
- xvii) Maimuna amechanganyikiwa na hajui pa kwenda anatokea **Dora** na kumwelekeza kwa Biti Sururu.
- xviii) **Wimbo** wa Bantus kule Rumbalola – Nilikimbia kwa baba ... uliimbwa wakati Makuu alienda kumtafuta Maimuna hapo/Maimuna pia amekimbia kwa babake..
- xix) Uchungu wa uzazi unampata Tamima mara tu Makuu anapoondoka nyumbani.

Zozote 5 x 2 = 10

3) Uhuru alioutaka Mainuna

- i) Maimuna alijikuta akidhhibitiwa na watu wengine. Mfano Mama Jeni, Biti Sururu, James na Shoka.
- ii) Aliingizwa kwenye ma danguro na ukahaba na kufunzwa kuweka pesa mbele. K.m. kisa cha James.
- iii) Walimwengu walimchezea hila. – Hawa ni pamoja na Bi. Farashuu, Mama Jeni na Biti Kocho
- iv) Alitarajiwa kufanya kazi. Biti Sururu alilalamika kuwa Maimuna alikuwa analala huku wenzake wanafanya kazi.
- v) Maimuna alikosa jamaa yake. Alilia ndani kwa ndani alipowakumbuka/ Alitengana na jamaa yake.
- vi) Alizama kwenye tabia ya ulevi.
- vii) Mazingira alimoishi yalikuwa machafu. Kila mahali kulikuwa na mashimo, matope, uvundo wa vyakula panya na mende, kwa mfano kwa Mama Jeni na kwa Biti Sururu.
- viii) Maimuna alijikuta kwenye maisha duni yafukara. Anapata chakula kwa hila kutoka kwa Ashuru. Anapewa samaki na Kabi.
- ix) Alifanya kazi duni zenye mapato duni. Alihudumu kwenye vilabu kuuza tembo, kusafisha makopo.
- x) Kwa sababu ya umri mdogo na urembo wake, watu hasa wenye pesa walimtumia kama chombo na kitega uchumi, kwa mfano alitumiwa kama kitega uchumi Rumbalola, Pumziko, Bobea.
- xi) Alibobea katika ukahaba. (Kwa sababu ya urembo wake)
- xii) Alijikuta kwenye maisha ya uhuni kama vile kung'ang'ania wanaume na kupigana k.m. Kijakazi.
- xiii) Alikumbwa na matatizo ya jamii ambapo hakuna uhuru kamili, hakuna mwongozo wa maisha, jamii iko katika tanzo la kunyongwa. Alikosa mtu wa kumwelekeza
- xiv) Alikumbwa na hali ya uhitaji na ufukara. K.m kukopa kwa Ashuru.
- xv) Mapigo ya maisha yalimuumbua akapoteza urembo na kupata makovu/kukonda na kuchujuka.
- xvi) Anapata dhiki ya kisaikolojia. Mwishowe kujiona duni/asiweze kuolewa. Anamwambia Kabi kuwa yeye ni mchafu.
- xvii) Ulimwengu umembadilisha hadi akawa fidhuli kwa babake/ kukosa heshima. Anamkaripia na kumlaumu pale Bobea.
- xviii) Kusingiziwa wizi na kufukuzwa kwa Mama Jeni.
- xix) Kudharauliwa / kudunishwa na watu, kwa mfano Farashuu/ Kijakazi/ Shoka.

Zozote 10 x 2 = 20

MASHAIRI SEHEMU YA C

4) KUJITEGEMEA

a) Umuhumu wa nchi kujitegemea/ tatizo la mikopo na uombaji. (**alama 2**)

b) Aina.

- i) Tarbia – mishororo minne kila ubeti.
- ii) Mathnawi – vipande 2 kila mshororo.
- iii) Ukara – lina vina vya ndani vina na nje vinafanana/ urari

Yoyote moja = 2 x 1 = 2

c) Anashauri nchi

- i) Kupata wataalamu wa ndani ya nchi kuendesha mambo.(ub. 4)
- ii) Wananchi washiriki kazi za aina yoyote.(ub. 5)
- iii) Wananchi wawajibike. (ub. 2)
- iv) Kuepuka na mikopo maana haina faida. (ub. 5)

iv) **Ritifaa** – kuzungumza moja kwa moja na kitu kisicho hai (Haki)

Yoyote moja. Kutaja 1 maelezo $2 = 1 \times 3 = 3$

d) **Idhini**

i) Matumizi ya msamiati usiokuwa wa kawaida/ **kuunda** – machumi (ub. 4)

ii) **Inkisari**; mbinu ya kufupisha maneno. Waloteuliwa (ub. 4) – walioteuliwa; litarajiwa (ub. 4) – lililotarajiwa; ilotueka – iliyotueka; itavyopatika – itakavyopatikana; tukiifatia- tukiifuatia-tukiifuatia

iii) **Lahaja** – tukiifatia (ub. 5) – tukiifuatia; hichi (ub. 4) – hiki.

iv) **Tabdila** – kunaiyenea; akukumbukae; ilotueka

v) **Kuboronga sarufi** – sio hao mabwana (sio mabwana hao); na vikubwa visa (na visa vikubwa); kwenye hichi kiza (kwenye kiza hichi)

vi) **Utohozi** – tukisi

Tatu za mwanzo. $3 \times 2 = 6$

e) Haki haifanyiki au haipatikani mahali penye mambo au visa vingi/ watu hawataki kufanya lolote la haki mradi watapata pesa/ sisi tunapata shida kubwa ila wao wako sawa/ haya ndiyo ya leo au siku hizi. **AU** Watu wanapopatwa na shida/ mikasa/ taabu/ visanga hawatendewi haki/ ili kutendewa haki au kusaidiwa ni lazima walipe pesa [hongo]/ wakati wa shida hatuhurumiwi [hakuna utu, tunateseka bure, hawajali, hawana hisia/ Na huo ndio mtindo wa kisasa (na hivyo ndivyo ilivyo siku hizi). **(alama 4)**

f) Maana ya maneno

i) Mahali palipo panatumiza/ panatutesa/ dunisha/ turudisha nyuma.

ii) Kuweza kufikiri/ kusema/ kukubusu/ kutetea.

(alama 2)

MAYAI SEHEMU YA D

6) **Cheche**

a) Mbunda/ alikuwa anazungumzia nafsi yake/ akiwa amejibanza kwenye hoteli mjini/ akiwa anakumbuka tukio ambapo yeye pamoja na wanafunzi wenzake walipanga kuteketeza shule yao ili kumpa funzo mwalimu mkuu kwa kuwadhibiti. Tukio hili lilisababisha hasara na vifo vingi. Matokeo haya ndiyo yaliyomfanya Mbunda kuungulika moyoni **(alama 4)**

b) **Chanzo**

i) **Utawala** mbaya/ ulegevu wa mwalimu mkuu (hakuchukua hatua za tahadhari)

ii) **Malezi** mabaya – mfano Mbunda anapodai hajawahi kuadhibiwa na wazazi.

iii) **Ubabe** unaotokana na fikira za ujana wa kupenda mambo yatendeke wanavyotaka. Uk. 126 (...hawezi kutufanya mahabusu wake ...)

iv) Madai ya wanafunzi ya **uhuru** mkubwa.

v) **Ukatili** wa wanafunzi wachache kupanga njama ya kuteketeza shule.

vi) Utovu wa **nidhamu**

Nne za mwanzo $4 \times 2 = 8$

c) **Matokeo**

i) Kuteketea kwa majengo ya shule/ uharibifu wa **mali**.

ii) **Vifo** vya wanafunzi 68.

iii) Kuvurugika kwa **utaratibu** wa shule.

iv) Athari za kim**hemko** kwa waliofika kusaidia au kushuhudia/ wengine hata walizirai.

v) Athari za kinafsia za walioteketeza shule/ **majuto** ya akina Mbunda, Musesi na hata Kamaliza.

vi) **Majonzi** kwa familia za waliokufa/ wananchi/ nchi.

- vii) Watoto kutozikwa makwao kwa sababu ya kuchomeka na kutotambulika/ kuzikwa **kaburi** moja.
- viii) **Majeruhi** – wanafunzi wajeruhiwa.
- ix) Mwalimu mkuu kulaumiwa kwa uongozi mbaya.
- x) **Jopo** kuundwa kuchunguza tukio hilo.

Nne za mwanzo 4 x 2 = 8

7) **Mganga**

- i) Kutotambua umuhimu wa kuwapeleka watoto **shule**
- ii) Kutumia **wembe** mmoja kuwachanja wagonjwa
- iii) Hakuelewa **maendeleo**. Alipoenda mjini anaona jokovu kama sanduku la barafu.
- iv) Hakufahamu chochote kuhusu **UKIMWI** na hakutaka kuuliza. Anasema ni ungonjwa wa mjini, unaosababishwa na kurukaruka
- v) Hakujua jinsi ya kujit**angaza**
- vi) **Vifaa** alivyotumia havikuwa na maana. K.m. vibuyu, pembe, mbegu
- vii) Kutumia **maneno** ambayo hata mwenyewe hayakuyaelewa
- viii) Kutoa **tiba** ile moja kwa magonjwa yote na wateja wote
- ix) Kutumia mimea bila kujali athari ki**mazingira**.
- x) Kunyonya **damu** kwa imani kuwa anajiongezea
- xi) Kutofahamu jina la mpira wa **kinga** wa ngono.

Wateja

- xii) Kumwachia mganga **hela** za kununua nyembe ingawa wao ndio walioishi mjini/ Walishindwa au kudhibitisha upya wa nyembe anazotumia
- xiii) Kumfuata mganga mbali kule **porini**/ badala ya kwenda hospitalini
- xiv) Ni wasomi lakini walitafuta msaada wa mganga ili kupata **cheo**
- xv) Kutofahamu ugonjwa waliougua hata ulipokuwa na **dalili** za wazi za UKIMWI
- xvi) Kukubali ku**chanjwa** kwa wembe mmoja. Asteria na rafiki yake
- xvii) Kutafuta **msaada** wa mganga kwa mambo kama vile mapenzi/ biashara/ ndoa
- xviii) Kumpa mganga **maelezo** aliyoyatumia eti kuwagangua
- xix) Imani kwenye **madoido** na mbwembwe za mganga.

Kumi za mwanzo 10 x 2 = 20

FASIHI SIMULIZI . SEHEMU YA E.

- a) Utani ni kipera cha Fasishi Simulizi chini ya uwanja/ utanzu wa mazungumzo Malumbano ya utani ni majibizano kati ya watu au makundi mawili kwa nia ya kutaniana. Hufanywa kwa kutumia maneno ya mzaha ili kuleta ucheshi. Utani ni utaratibu unakubaliwa na jamii. **(alama 2)**
- b) Sifa za malumbano ya utani
  - i) Hutumia lugha ya **ucheshi**.
  - ii) Hutolewa kwa njia ya kudunisha/ **kejeli**
  - iii) Huwa na **mlengwa** mahsusi anayejulikana na anayetania/ anayetaniwa.
  - iv) Huwa na **kusudi** maalum inapotolewa.
  - v) Maneno yanayotumiwa yanaweza kuwa ya **aibu** au hayazingatii tauria.
  - vi) Lugha huweza kuwa ya **mafumbo**/ tamathali za usemi.

- vii) Baadhi ya kauli hutumia **fomyula**. K.m. katika jamii nyingi utani wa babu kwa mjukuu huwa. "Mke wangu, mbona leo ..."
- viii) Katika kutaniana, wahusika **hujwana** na kuheshimiana/ mipaka hudumishwa.
- ix) Kupiga **chuku**.
- x) Hoja zozote za mwanzo $4 \times 2 = 8$

c) Umuhimu wa utani

- i) Hujenga **mahusiano** kati ya wahusika/ umoja/ ushirika/ utangamano.
- ii) Huchangamsha/ **huburudisha** wanaohusika.
- iii) Huchemsha **bongo**.
- iv) Hutia **ladha** mahusiano kwani huchekesha.
- v) Huhifadhi **mila**/ utamaduni/ desturi/ itikadi/ kitambulisho cha jamii.
- vi) Hufunza **maadili**.
- vii) Hukosoa/ **huonya**.
- viii) Kuendeleza **historia** ya jamii husika.
- ix) Hukuza **lugha**.
- x) Huelimisha jamii.
- xi) Hutolewa kwa nia ya **kukejeli**.
- xii) Hukuza **vipawa**.
- xiii) Hujasirisha (**ujasiri**).
- xiv) Kupitisha **wakati**
- xv) Hukuza **ubunifu**.

Za mwanzo $5 \times 2 = 10$